

KLARA JAKELIĆ

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

**Kratki pregled
povijesti radija u
NR Hrvatskoj
1945.-1952.**

Rad je usredotočen na odnos Agitpropa CK KPH i radija u tzv. *Drugoj Jugoslaviji*, tj. od 1945. do 1952. godine. Pokušava odgovoriti na pitanje u kojoj je mjeri Agitpropova politika nakon 1945. godine prisutna u radijskim programima u Narodnoj Republici Hrvatskoj. Kao najistaknutiji događaj koji je doveo do promjena u stavu spram sovjetskoga predvodnika i daljnjemu smjeru službene ideologije, ističe se sukob Tito–Staljin iz 1948. godine. Rad se temelji na arhivskim izvorima koji su dopunjeni odgovarajućim znanstvenim člancima i literaturom o razdoblju o kojemu je riječ.

Radio je prepoznat kao instrument političke moći. Bio je podređen snažnoj politizaciji i kao takav nakon 1948. godine angažiran u *neprijateljskoj kampanji* protiv SSSR-a. Podvojena i paradoksalna partijska politika uzrokovala je niz problema u održavanju radija kao provoditelja službene ideologije. Nejednaka zastupljenost radijskih prijarnika na teritoriju NR Hrvatske i prisutnost zapadnjačke glazbe na radiju samo su neki od primjera koji propitkuju razinu uspješnosti partijske kontrole i Agitpropa. Sve to uvod je u promjene koje, s postupnom liberalizacijom i izraženijim okretanjem prema Zapadu, predesetih godina nastupaju u hrvatskoj radiofoniji.

Ključne riječi: Agitprop, Informbiro, NR Hrvatska, radio, Radio Zagreb

Radio i *Druga Jugoslavija*

Malena kutijo, koju sam, bježeći, pažljivo nosio
 Da ti elektronske cijevi ne bi puknule,
 Od kuće do broda, od broda do vlaka,
 Da bi mi moji prijatelji i dalje govorili
 Kraj postelje, na moju muku
 Navečer posljednja, ujutro prva stvar,
 O svojim pobjedama i mojoj brizi:
 Obećaj mi da nećeš najednom zanijemjeti!¹

Specifična je sposobnost radija kao medija, kako navodi Marshall McLuhan, da na ljude djeluje prisno i osobno, preko *neizgovorene komunikacije* spikera i slušatelja, što naposljetku pokazuje i Brechtov osvrt na tu *malenu kutiju*. No ovaj se rad bavi jednim drugim psihološkim učinkom radija na pojedinca. McLuhan govori

¹ Pjesma njemačkoga dramatičara Bertolta Brechta. Preuzeto iz: Marshall McLuhan, *Razumijevanje medija* (Zagreb: Golden marketing Tehnička knjiga, 2008), 263.

i o sposobnosti radija da u trenutku individualno promijeni u kolektivno. Riječ je o monopolističkim utjecajima koji su privukli najveću pozornost javnosti zbog svoje važnosti u totalitarnim zemljama.²

Totalitarizam, način vladavine u kojemu država pod svoju kontrolu uzima pojave „javnog i kulturnog života i strogim mjerama sprečava svaku privatnu inicijativu”³, definirao je i jugoslavensku državu nakon 1945. godine. Federativna Narodna Republika Jugoslavija (dalje: FNRJ) ili tzv. *Druga Jugoslavija* bila je primjer iskonstruiranoga državnog sustava gdje su mišljenje i djelovanje unaprijed određeni i zadani. Pritom je jednu od važnijih uloga u kontroli, uz Josipa Broza Tita i Partiju, imalo *Odjeljenje* ili Uprava za agitaciju i propagandu – tzv. Agitprop. Kao službeni i legitimni provoditelj partijske ideologije, Agitprop je (kao i Agitprop sustavi u ostalim socijalističkim zemljama) izravno utjecao na gotovo sva polja kreativnoga stvaralaštva. Stoga su kultura i umjetnost bili pod najizravnijim utjecajem.

Pravac koji je ideologija nudila u književnosti, likovnoj umjetnosti, glazbi ili filmu bio je socijalistički realizam ili *socrealizam*. Trebao je izražavati osnovne ideje socijalizma, dok je zadaća umjetnika bila nekritičko veličanje nepogrešivosti vladajućega sustava, njegove politike i svega onoga što je, prema toj politici, bio zadatak narodnih masa.

O kontroliranoj kulturi i umjetnosti možemo govoriti i u okviru radija, tj. radijskih programa. Radijski programi bili su odraz tadašnje ideologije. Načelno, pozicija radijskoga novinara i književnika ili glazbenika u počecima *Druge Jugoslavije* bila je slična: stvarati po nalogima Agitpropa, odnosno vlasti, biti poslušan i ostati u okvirima zadane ideologije. No nije dobro uopćavati i određivati činjenice „samorazumljivima. Nikada nije riječ o apsolutnoj kolektivnoj zaslijepljenosti, bez obzira govorimo li o utjecaju Agitpropa na *kulturnjake* ili utjecaju radija na pojedince. Godina 1948. uzrokovala je niz zaokreta u jugoslavenskoj, odnosno hrvatskoj politici. Samo nekoliko godina nakon službenoga definiranja države, Ustavom iz 1946. godine, Jugoslaviju je iznenadio oštar stav *zemalja narodne demokracije* i sukob sa sovjetskim *uzorom* i predvodnikom. Središnji događaj u razdoblju od stvaranja Jugoslavije pa do 1950. godine – sukob sa SSSR-om i zemljama Informbiroa – doveo je do promjena u ideološkim postavkama agitpropovske politike.

U ovome ćemo se radu usredotočiti na prvih nekoliko godina novoutemeljene FNRJ, i to na utjecaj Agitpropa na tadašnji *Radio Zagreb*, a u manjoj mjeri i na okolne radijske postaje pod upravom zagrebačke središnjice. Kako je izgledao tadašnji

² „Ako monopolizira radio, vlada je u stanju pukim ponavljanjem i isključivanjem oprečnih nazora određivati javno mnijenje”. U: *ibid*, 269.

³ Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi: Tuđice i posuđenice* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989), s. v. „totalitarizam”.

radijski program? Kako je djelovao kao jedan od *provoditelja* nove partijske i nove kulturne politike? Je li radio, s obzirom na sukob sa sovjetskim uzorom i nezaustavljiv prodor zapadnjačke popularne kulture, pokazivao znakove promjena ili neposlušnosti prema vlasti? To su neka od pitanja na koja smo u ovome radu pokušali odgovoriti.

Agitprop i nova kulturna politika

U *Drugoj Jugoslaviji* i Narodnoj Republici Hrvatskoj (dalje: NR Hrvatska) kulturu su pogodila dva preokreta. Nakon 1945. godine partijska je vlast počela stvarati novu kulturnu politiku i novi obrazac dopuštena stvaralaštva. Sukob sa SSSR-om 1948. godine najavio je kraj dotadašnjega smjera kulture i još jedno njezino preispitivanje. Agitprop Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske (dalje: CK KPH) u NR Hrvatskoj, kao, uostalom, i u drugim socijalističkim državama, kulturi je pridodao društveno-politički značaj, socijalističke vrijednosti i tzv. načelo *partijnosti*. Očekivano, načelo preuzimanja *sovjetskoga terminusa* automatski je potvrđivalo „rukovodeću ulogu sovjetske društvene znanosti i njene utilitarnosti“⁴, a značilo je *supostojanje* slobode i zavisnosti, vjeru u klasnost znanosti, ovisnost o društvenome poretku te unaprijed definirane i ograničene mogućnosti stvaranja. Pritom je potrebno naglasiti uvjetnost supostojanja slobode i znanosti. Radi se o tadašnjemu paradoksalnom tumačenju po kojemu je kultura trebala služiti narodu, a umjetnik je prilikom toga *služenja* trebao biti slobodan u stvaranju.⁵ Partijnost je postala *modusom egzistencije*, specifikumom nadgradnje, i to ne samo stvaralaštva; termin je postao *nužno općenit*, inherentan socijalizmu, postao je prisvojenim segmentom, ionako nekritički usvojene, cjeline sovjetskoga iskustva.⁶ Zadaća Komunističke partije i Agitpropa bila je ne samo dokazati vjernost SSSR-u već i uvjeriti mase u njezinu pravilnost. Zato je važno sagledati poziciju Agitpropa spram političkih promjena i njezinih utjecaja na poimanje toga paradoksalnog pojma „samorazumljive ideologijske svakodnevice“.⁷

U organizacijskoj shemi Agitpropa kulturno-prosvjetnome odjeljenju⁸ pripisivala se briga o održavanju pravosmjernosti duhovne sfere djelovanja. Ta vrlo zahtjevna zadaća na prvo mjesto stavljala je pravilno stvaralaštvo i pravilno djelovanje u književnosti, kazalištu, glazbi, likovnoj umjetnosti, izdavačkoj djelatnosti, filmu, na radiju ili u proslavi državnih praznika. Svaki od tih segmenata kontrole postao je

4 Biljana Kašić, „Partijnost i sočrealizam: Pogled na kulturu 1945-1950“, *Naše teme* 33 (1989): 2700. 5 Ibid. 6 Ibid, 2700-2701. 7 Ibid, 2702.

8 Agitprop je kao dio aparata CK KPJ, odnosno CK KPH, imao kompliciranu strukturu koja se mijenjala iz godine u godinu. Načelno, može se govoriti o nekoliko sektora: o teoretsko-predavačkome sektoru, sektoru za štampu i agitaciju, kulturnome sektoru, organizacijsko-tehničkom i pedagoškome sektoru. Kulturni sektor poslije je promijenio ime u kulturno-prosvjetni rad ili kulturno-umjetnički sektor. Na čelu pojedinih sektora bili su istaknutiji članovi Partije koji su činili tzv. *Aktiv agitatora*. Kao rukovoditelji kulturnog sektora djelovali su, između ostalih, i Joža Horvat, Marin Franičević, Vjekoslav Kaleb, Franjo Mraz i Ivan Dončević. Citirano u: Zlata Knezović, „Obilježja boljševizacije hrvatske kulture (1945-1947)“, *Časopis za suvremenu povijest* 24, br. 1 (1992): 106-108.

svojevrsnim *promotorom partijske ideologije*.

Radio i nova ideologija

Dok je u Americi *boom* radija shvaćen kao sredstvo zabave, većina europskih zemalja doživljavala ga je kao *medij kulturnoga značaja*. S druge strane zbog svoje brzine i utjecaja prepoznali su ga i političari i režimi, zbog čega su ga potonji i „snažno zloupotrijebili kao moćan politički instrument“⁹. Dakle radio bi u *Drugoj Jugoslaviji* po definiciji spadao u tzv. *državni radio*. Osnivač i vlasnik državnoga radija je država, što znači da je radio zakonski reguliran i trajan, nacionalan i ekonomski ovisan, namijenjen ukupnoj populaciji države i politički ovisan o vladajućoj eliti.¹⁰ Prema Uredbi o organizaciji radiodifuzne službe iz 1946. godine, radio je pao pod nadležnost Federacije. Država se proglasila vlasnikom i korisnikom svih radijskih postrojenja u FNRJ, a Glavna radiodirekcija imala je svoje sjedište u Beogradu.¹¹ Od 9. lipnja 1946. godine radiostanice NR Hrvatske bile su pod kontrolom Radiodirekcije za Hrvatsku.

Hrvatska se radiofonija počela razvijati od svibnja 1926. godine, kada je s emitiranjem počeo *Radio Zagreb* – prva radijska postaja u jugoistočnoj Europi. Za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (NDH) radio je, pod upravom Državnoga zavoda za krugovalnu službu – *Hrvatski krugoval*¹² – bio u sličnoj poziciji kao i nakon 1945. godine, iako je, naravno, riječ o dvama sasvim različitim državnim sistemima. U skladu s načelima ustaškoga pokreta, *Hrvatski krugoval* počeo je prenositi svakodnevne političke emisije kao što su npr. *Ustaška riječ*, razna političko-promidžbena predavanja, *Politički pregled*, daleko veći broj vijesti, izravne prijenose osnivačkih skupština ustaških organizacija ili pak emisije o hrvatskome jeziku.¹³ Za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe (NOB), od srpnja 1943. godine, djelovala je i radijska postaja Komunističke partije Hrvatske (KPH). Umjesto klasičnoga pozdrava koristila je parolu *Smrt fašizmu, sloboda narodu* i pozivala na oružani ustanak protiv okupatora. Zbog svojega ilegalnog predznaka, ujedno i najvećega nedostatka, javljala se povremeno i često mijenjala mjesta emitiranja. Grupa je uskoro otkrivena i uhićena.¹⁴

Od studenoga 1945. godine jedna od najvažnijih zadaća nove vlasti bila je transformacija radijskih postaja u „pomoćna sredstva političkog, ekonomskog i kulturno-prosvjetnog odgoja (...) naroda, u moćno mobilizaciono sredstvo narodnih

⁹ Marina Mučalo, „Radio“, u: *Uvod u medije*, ur. Zrinjka Petruško (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk Hrvatsko sociološko društvo, 2011), 109.

¹⁰ Zgrabljčić, Rotar, Nada, *Radio – mit i informacija, dijalog i demokracija* (Zagreb: Golden marketing Tehnička knjiga, 2007), 24.

¹¹ Nikola Vončina, *Dvanaest prevratnih godina: 1941.-1953.: Prilozi za povijest radija u Hrvatskoj II.* (Zagreb: Hrvatski radio, 1997), 90.

¹² *Ibid.*, 32. ¹³ *Ibid.*, 29. ¹⁴ *Ibid.*, 119.

masa u izgradnji i obnovi (...), moćno sredstvo (...) demokratske, Titove Jugoslavije u daljnjem učvršćivanju njenih pozicija u međunarodnom opsegu¹⁵. Ukratko, radio se mogao svesti na nazivnik „jednog od oslonaca službene ideologije“¹⁶. Svaka emisija namijenjena emitiranju trebala je imati svoje *idejno opravdanje*. Program je trebao biti nacionalni i izvještavati o domaćem teritoriju i teritoriju ostatka zemlje, ali i internacionalni, što se s vremenom mijenjalo, u smislu doticaja sa SSSR-om i ostalim zemljama narodne demokracije. Dapače, to ne znači da su doticaji sa Zapadom izostali, no oni su uvijek bili obilježeni negativnim konotacijama: „Radio-programi u staroj Jugoslaviji bili su pod isključivim utjecajem zapada. Tako da je govoren dio programa bio ispunjen senzacionalnošću i trgovačkim oglasima, dok je muzički dio programa obilovao džez muzikom američkog tipa i kafanskom *narodnom muzikom*.“¹⁷ Glazbeni program *jugoslavenskoga radija* s pečatom narodne masovnosti, stvaranja za narod i s narodom trebao je *utišati* zabavnu glazbu s elementima „buržoaskog lakoglazbenog kiča“.¹⁸ Prednost se davala domaćoj, ozbiljnoj i narodnoj glazbi. Početkom 1948. godine tadašnji direktor *Radio Zagreba*, Josip Zmazek, u članku *Radio u službi naroda* (*Naprijed*, 6. 2. 1948.), napisao je: „Istina, kafanske muzike gotovo je sasvim nestalo iz programa naših radiostanica. U tome pogledu slušaoci, koji takvu muziku traže, uzaludno prigovaraju. *Jazz-muzike* nestalo je i ne vraća se, barem u onom najbrutalnijem i potpuno razvodnjenom obliku. Malograđanskih šlagera o palmama, mjesečini i nekakvim južnim morima, također nema u programu radiostanica. Sve to učinjeno je svjesno i planski, jer su to upravo probrana sredstva ne za kulturno uzdizanje, nego za zaglušljivanje naroda.“¹⁹

Glavna zadaća radija kao medija bilo je političko izvještavanje. Na Konferenciji u srpskome gradu Arandalovcu određena je osnovna dužnost radijskih postaja „da u svojim emisijama komentiraju važnije političke događaje i da aktivnije učestvuju u tretiranju političke problematike [jer je to] najpropagandističnija oznaka radija“.²⁰ Suradnja s političkim organima bila je neizbježna. Pritom je politička redakcija imala ulogu organizatora vijesti, naravno, temeljenih na Agitpropovim direktivama.²¹ Ra-

¹⁵ Izvještaj o radu Radio direkcije za Hrvatsku, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske, Agitprop 1945 -1954, kutija 11 (6. Podaci o radu na području kulture 1945-1954), 9. 6. 1946, Hrvatski državni arhiv.

¹⁶ Marina Mučalo, „Radio“, u: *Uvod u medije*, ur. Zrinjka Petruško (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk Hrvatsko sociološko društvo, 2011), 120.

¹⁷ *Organizaciona shema programskog odjela*, 2-3, CK SKH, Agitprop 1945 1954, kutija 11 (6. Podaci o radu na području kulture 1945-1954), 11. 9. 1948, Hrvatski državni arhiv.

¹⁸ Nikola Vončina, *Dvanaest prevratnih godina: 1941-1953: Prilozi za povijest radija u Hrvatskoj II.* (Zagreb: Hrvatski radio, 1997), 81.

¹⁹ *Ibid*, 114.

²⁰ *Izvještaj o stanju radio - difuzne službe u NR Hrvatskoj*, 21, CK SKH, Agitprop 1945-1954, kutija 11 (6. Podaci o radu na području kulture 1945 1954), 11. 9. 1948, Hrvatski državni arhiv.

²¹ *Zapisnik sa sastanka biroa partijske ćelije Radiostanice Zagreb i rukovodilaca odjela i redakcije*, 4, CK SKH, Agitprop 1945 1954, kutija 11 (6. Podaci o radu na području kulture 1945-1954), 4. 3. 1949, Hrvatski državni arhiv.

dio u FNRJ nije trebao biti samo automatizirani prenositelj onoga što piše u novinama već i aktivni politički komentator. Nakon osnivanja FNRJ, zadaci radiostanica bili su primjereni tadašnjim ciljevima Partije: konsolidiranje narodne vlasti, obnova zemlje i izgradnja nove ekonomske i socijalne strukture.²² Da bi se to ostvarilo, bilo je potrebno opskrbiti *šire narodne mase* kvalitetnim prijateljima i zvučnicima.²³

Tijekom 1946. godine aktivne su bile u i radiostanice *Zagreb II*, *Osijek*, *Rijeka* i *Dubrovnik*, s tim da su rad i organizacija Radio Zagreba poslužili kao primjer i osnova preostalim *pokrajinskim stanicama*. U NR Hrvatskoj „nositelj akcije razvoja lokalne radiofonije“ bio je *Radio Zagreb*.²⁴ Pokrajinske stanice prenosile su program zagrebačke matične stanice, uz dopušteno emitiranje svog programa (jedan do dva sata).²⁵ Upravo takva shema i prihvaćena je na sastanku Glavne direkcije u Beogradu.

Listovi *Radio Zagreb* i *Razglas*, *Koncertni ured* i *Narodni radio laboratorij i trgovina* bili su razglasni organi središnje radiostanice. Gotovo sve radijske postaje svoj su program u većoj mjeri gradile pomoću tiska, biltena, Telegrafске agencije *Nove Jugoslavije* (dalje: TANJUG) koja je donosila vijesti preko Beograda kao centrale, zatim govora partijskih čelnika, Odjela za narodno prosvjeđivanje ili Ministarstva prosvjete (kada se radilo o emisijama znanstvenoga ili kulturnoga sadržaja). Ovisno o karakteru emisije, u izgradnji radijskoga programa sudjelovali su i znanstvenici, profesori, pedagozi, glumci, književnici, urednici novina ili državne ustanove (od raznih ministarstava do masovnih organizacija).

Programski sadržaj radiostanica obilovao je emisijama političkoga sadržaja, iako je naglasak bio i na želji za povećanjem slušateljstva, na privlačnosti i zanimljivosti emisija. Tako su informativne emisije (vijesti, dnevni i tjedni pregledi, pregledi štampe, prijenosi ili čitanja govora viših partijskih rukovoditelja) i *žurnali* o proteklom

22 *Izveštaj o radu Radio direkcije za Hrvatsku*, CK SKH, Agitprop 1945 1954, kutija 11 (6. Podaci o radu na području kulture 1945-1954), 9. 6. 1946, Hrvatski državni arhiv.

23 Pravilna distribucija aparata zahtijevala se unatoč činjenici da Hrvatska “između svih federalnih jedinica na svom teritoriju ima najveći broj aparata – 77.375”, iako se od tog broja 37.675. nalazilo u Zagrebu i drugim većim gradovima, dok su dijelovi poput Like ili Korduna uglavnom bili lišeni uređaja. Zato se tijekom 1946. godine planirala izgradnja odašiljača veće jačine za matičnu stanicu i nove stanice u Zadru i Splitu čime bi se obuhvatilo čitavo područje NR Hrvatske. U: *ibid.*; Da je plan dugo ostao samo na papiru, dokazuje i sličan izvještaj iz 1948. godine u kojemu se također govori, u skladu s donesenim prvim Petogodišnjim planom, o potrebi radiofikacije čitave Republike. u: *Izveštaj o stanju radio-difuzne službe u NR Hrvatskoj*, 1 2, CK SKH, Agitprop 1945 1954, kutija 11 (6. Podaci o radu na području kulture 1945 1954), 11. 9. 1948, Hrvatski državni arhiv.

24 Marina Mučalo, „Radio“, u: *Uvod u medije*, ur. Zrinjka Petruško (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk Hrvatsko sociološko društvo, 2011), 120-121.

25 Pravo na jednosatni ili dvosatni program nije uključivalo i pravo na slobodni izbor sadržaja emisija ili vrste glazbe. Vlastiti program pokrajinskih stanica trebao je sadržavati „lokalne vijesti i obavijesti, te narodnu muziku sa svog terena, što će dotičnoj stanici davati lokalni karakter“. Sve to pogodovalo je sveobuhvatnoj kontroli radiostanica. u: *Izveštaj o stanju radio-difuzne službe u NR Hrvatskoj*, 1-2, CK SKH, Agitprop 1945 1954, kutija 11 (6. Podaci o radu na području kulture 1945-1954), 11. 9. 1948, Hrvatski državni arhiv.

dogadajima u zemlji i u svijetu (o stanju u selu, poljoprivredi i zadrugarstvu, radu sindikata, omladine, pionira, odnosno o zanimljivostima iz svijeta, prvenstveno iz SSSR-a, a prenosio se i tečaj ruskog jezika) bili dopunjeni i radioromanima i dramama²⁶, *literarno-muzičkim* emisijama, književnim priložima²⁷ i kulturnim kronikama s „odgojnom i prosvjetnom misijom”.²⁸ Kako bi se izbjegla monotonija uzrokovana sveopćom politizacijom radijskih programa, prionulo se stvaranju većega prostora za glazbeni program. Trebao je i na taj način predočiti novu stvarnost „s namjerom da se cijeli (...) narod upozna s muzičkim stvaranjem uopće (...) – naročito iz NOB-a i Slavenkih naroda pridajući osobiti značaj sovjetskoj muzici”.²⁹ Glazbeni program bio je zastupljeniji dio radijskoga programa, iako je 1946. godine neznatno smanjen u korist govornoga dijela³⁰, a sastojao se od ozbiljne, narodne i *lake* (zabavne, operetne i plesne glazbe koja je posebno bila na udaru) glazbe. Glazba je trebala pratiti pisanu, tj. izgovorenu riječ da slušatelji i „u muzici osjete dio onoga, što im inače govorenim riječi dajemo”.³¹ Čišćenje od *nenarodnih i kavanskih natruha* bilo je prisutno i u ovome segmentu, posebno kada je riječ o, tada vrlo popularnoj i izvedenoj, narodnoj glazbi koja je često puštanja u poduzećima ili tvornicama.

Uprava radiostanica suočavala se s organizacijskim i financijskim problemima kao što su nedostatak kadra (upravnika, načelnika, urednika, spikera i dr.) i tehničke opreme (magnetofoni i magnetofonske vrpce, ploče za snimanje i dr.). Antagonizam između NR Hrvatske i drugih republika (Srbije ili Slovenije) javljao se zbog nejednakih plaća među namještenicima. Kao ostali problemi izdvajaju se i težnje za što tješnjom suradnjom sa svima onima koji grade radijske programe – s pokrajini-

26 Do 1946. godine izvedene su brojne radiodrame domaćih i sovjetskih autora: npr. Ivana Cankara (*Sluga Jernej i njegovo pravo*), Branislava Nušića (*Sumnjivo lice*), Mihaela Zosčenka (*Prestupak i kazna*), Nikolaja Nikitina (*Došao djed*) te klasika Gogolja, Puškina, ali i francuskih i američkih književnika poput Balzaca ili Twaina. U: Nikola Vončina, *Dvanaest prevratnih godina: 1941-1953: Prilozi za povijest radija u Hrvatskoj II*. (Zagreb: Hrvatski radio, 1997), 94.

27 U književnima večerima do 1946. prikazivani su književnici poput A. Cesarca, I. G. Kovačića, M. Pavleka Miškine, V. Nazora, M. Krleže, S. Kolara, A. B. Šimića, S. S. Kranjčevića, A. Šenoe, V. Novaka i drugih, uz narodnu i partizansku poeziju i poeziju književnika-samoaktivista. Prikazivani su i strani književnici poput Gorkoga, Tolstoja, Majakovskoga, Ostrovsckoga, Dostojevskoga, ali i Swifta, Shelleya, Wildea, Twaina, Lorce, Byrona itd. U: *ibid.*

28 Naprimjer od ponedjeljka do subote emitirala su se desetominutna predavanja iz narodne privrede, a materijali su se uzimali iz tadašnje štampe (npr. *Borba, Naprijed, Rad i Gospodarski list*). Emisija *Takmičimo se u obnovi zemlje* bila je informativnoga i mobilizacijskoga karaktera. Donosila je vijesti o rezultatima rada i uspjehu u obnovi i izgradnji zemlje. U: *ibid.*

29 Na programu radijskih postaja tijekom 1946. godine emitirane su specijalizirane emisije kao što su: *Pjesme borbe, Iz stvaranja kompozitora Hrvatske, Iz bratskih Slavenkih zemalja, Iz bratskog Sovjetskog Saveza* itd. U: *ibid.*

30 „odnos govornih i muzičkih emisija, koji se nastoji ostvariti, jest sljedeći: 60% muzičkih, 40% govornih (s radiomontažama i žurnalima) prema 30% govornih koliko je bilo do sada. Odgovornog programa oko dvije trećine posvećeno je ekonomskim problemima.” U: *ibid.*

Još se 1948. godine izvještavalo da veći dio *lake*, zabavne glazbe otpada na sovjetska i donekle češka izabrana glazbena djela. U: *Izvištaj o stanju radio-difuzne službe u NR Hrvatskoj*, 18, CK SKH, Agitprop 1945-1954, kutija 11 (6. Podaci o radu na području kulture 1945-1954), 11. 9. 1948, Hrvatski državni arhiv.

31 *Ibid.*, 14.

skim stanicama i ostalim federalnim jedinicama. Problemi su se doticali i sporosti dobivanja obavijesti od TANJUG-a, što je utjecalo na brzinu radijskih izvještaja o najaktualnijim događajima u zemlji.

Agitpropovska politizacija radija imala je nekoliko ciljeva: propagiranje ideološke linije uz pristajanje na sovjetsku stranu te jasno suprotstavljanje *dekadentnome* zapadnjačkom utjecaju (novim glazbenim pravcima sa Zapada ili mogućim prijenosima vijesti američkih saveznika). Već je spomenuto da se politička linija naglo promijenila nakon sukoba s Informbiroom, što je, dakako, utjecalo i na radijske programe.

Radio u borbi protiv Informbiroa

Agitprop CK KPH 1949. godine zaključio je kako se preko novina i radija, koji su očigledno dva usko povezana medija, vodi najaktivnija borba protiv SSSR-a. („Možemo reći da se preko naše štampe i radija vodi najveća djelatnost protiv Kominforma.”³²) Zbog toga se, nakon donesene Rezolucije Informbiroa, započelo s jačim ulaganjem u tehnički razvoj radiofonije, profesionalni kadar i programske izmjene.

Da naglašenija propaganda protiv SSSR-a započinje tek od 1949. godine, dokazuje i činjenica da se još i u drugoj polovini 1948. godine svakoga utorka emitirala dvadesetominutna „emisija iz bratskog Sovjetskog Saveza koja je govorila o životu i radu sovjetskih ljudi i prirodnom bogatstvu Sovjetskog Saveza i prirodnim ljepotama socijalističke domovine”.³³ Iako to ne znači da se vijesti o Rezoluciji nisu donosile, pitanje je kada je to izvještavanje prestalo biti samo automatizirani prijenos obavijesti iz SSSR-a, a kada se započelo s ciljanom propagandom protiv neprijateljske kampanje.³⁴ S odmakom od SSSR-a započelo je i otvaranje prema Zapadu, ali još uvijek uz jake medijske napade na *američki imperijalizam*.

Već početak 1949. godine pokazuje stanoviti zaokret Partije u odnosu na radio. Daleko oštrij jezik u kojemu prevladavaju sintagme poput *nedovoljna revolucionarnost, ideološki slab sadržaj emisija, nedovoljno politički potkovani kadar, nacionalizacija programa, idejnost u programu* ili *programska disciplina* najavili su čvršću

³² Izvještaj Odsjelenja vanjske propagande Agitpropa CK KPH za 1949. godinu, 5, CK SKH, Agitprop 1945-1954, kutija 8 (5. Podaci o vanjskoj agitaciji 1945-1953), 1949, Hrvatski državni arhiv.

³³ Organizaciona shema programskog odjela, 2, CK SKH, Agitprop 1945-1954, kutija 11 (6. Podaci o radu na području kulture 194-1954), 11. 9. 1948, Hrvatski državni arhiv.

³⁴ Službena obrana od optužaba počela je dan nakon objavljenje Rezolucije, 29. lipnja 1948. godine, kada je na programu Radio Zagreba objavljena izjava CK KPJ. Komitet za radiodifuziju Vlade FNRJ organizirao je u Zagrebu, u srpnju 1949. Savjetovanje rukovodilaca svih radijskih postaja u državi o agitacijsko-propagandnoj ulozi i zadacima stanica. Na Savjetovanju je odlučeno da radijske postaje nastave najodlučniju borbu protiv Informbiroa, za pobjednu linije Partije o ravnopravnim odnosima među socijalističkim zemljama i komunističkim partijama i da mobiliziraju najšire slojeve radnoga naroda za ostvarenje Petogodišnjega plana i za izgradnju socijalizma. U: Nikola Vončina, *Dvanaest prevratnih godina: 1941-1953: Prilozi za povijest radija u Hrvatskoj II*. (Zagreb: Hrvatski radio, 1997), 127, 135-136.

³⁵ Zapisnik sa sastanka biroa partijske ćelije Radiostanice Zagreb i rukovodilaca odjela i redakcije, 2, CK SKH, Agitprop 1945-1954, kutija 11 (6. Podaci o radu na području kulture 1945-1954), 4. 3. 1949, Hrvatski državni arhiv.

vezu radija s političkom vlasti i bolju organizaciju u provođenju partijske linije.³⁵ Na sjednici biroa partijske ćelije radiostanice *Zagreb* i rukovoditelja odjela i redakcije zaključeno je da je „partijska organizacija radiostanice shvatila svoj zadatak nepravilno, tj. kao za samu sebe, a ne kao za sredstvo preko kojeg se sprovodi partijska linija. Nije bilo dovoljno osjećaja odgovornosti. Podvlači (op. a. član CK KPH Čedo Borčić) da osjeća kako ima mnogo poteškoća u političkoj izgradnji kadrova pokrajinskih stanica. Ni malo se ne vodi borba da se stvori čvršći kontakt sa rukovodiocima Partije. Dobrim dijelom partijska organizacija, izgleda, prepuštena je da sama stvara liniju”.³⁶ Pooštrena pravila, provjere i isključenja članova zbog nedovoljne *revolucionarnosti* znatno su otežali priključivanje novih ljudi ionako manjkavu kadru kada se radilo o središnjoj, ali i o daleko slabijima pokrajinskim stanicama. Koliko je stanje bilo ozbiljno, tj. koliko je radiostanica bila zanemarivana pokazuje i činjenica što se za stav prema informbirašima uopće nije znalo.³⁷

Promjene su ipak bile vidljive. U referatima Agitpropa napominje se kako radijska propaganda usmjerena isključivo na sukob s Informbiroom treba biti svakodnevna, a za to su važna „pisanja (...) štampe (...) i to prenositi u nekoliko emisija”.³⁸ *Muzički program*, koji je još tijekom 1948, a i dijelom 1949. godine bio ispunjen sovjetskom klasičnom i zabavnom glazbom, govorima o ruskoj kulturi i dostignućima, sada je trebao izvoditi klasična i domaća djela (revolucionarne partizanske pjesme, pjesme iz socijalističke izgradnje, pjesme o Partiji, drugu Titu) i odbaciti sovjetske komade i ostale šlagere.³⁹ Još 1950. godine radiostanica *Zagreb* donosila je komentare i *feljtone* „o vanjsko-političkim pitanjima, pa je (...) donijet 31 vanjsko-politički komentar i 11 feljtona”.⁴⁰ Većina se bavila upravo sukobom. Dakako, i dalje je trebalo voditi računa o aktualnim partijskim ciljevima kao što su sjetva, žetva i otkupi, uključivanje radne snage u privredu, drvna industrija, rudarstvo, teška industrija, građevinarstvo i nafta ili, uvijek priželjkivana, jača aktivnost na selima i ostali zadaci Petogodišnjega plana.⁴¹ Već je spomenuto, u socijalističkoj izgradnji trebale su sudjelovati i novine, masovne

³⁶ Ibid, 7.

³⁷ Ibid, 10.

³⁸ Referati za sve oblasne komitete u NRH koji su održani na seminarima po pitanju agitacije i propagande: Sektor agitacije i štampe, 16, CKSKH, Agitprop 1945 1954, kutija 6 (3. Podaci o ideološkom odgoju 1945 1952); 14. 9. 1949, Hrvatski državni arhiv.

³⁹ Plan borbe protiv Informbiroa na kulturno-prosvjetnom sektoru, CK SKH, Agitprop 1945 1954, kutija 9 (6. Podaci o radu na području kulture 1945 1954); bez datuma, Hrvatski državni arhiv.

⁴⁰ U 1948. godini na radiostanicama emitirana je emisija *Feljton* za koju se koristio materijal uglavnom iz sovjetskih časopisa. U: *Organizaciona shema programskog odjela*, 6, CK SKH, Agitprop 1945 1954, kutija 8 (5. Podaci HDA, CK SKH, Agitprop 1945 1954), kutija 11 (6. Podaci o radu na području kulture 1945.-1954.), 11. 9. 1948, o vanjskoj agitaciji 1945 1953); 1950, *Izveštaj odjeljenja za inostranu propagandu agit propa CK KPH za januar, februar, mart i april 1950. godine*, 5.

⁴¹ *Godišnji plan rada odjeljenja agitacije i štampe za 1950. godinu*, 2, CK SKH, Agitprop 1945 1954, kutija 1 (1. Rad komisije za agitaciju i propagandu 1945 1954), 1950, Hrvatsku državni arhiv.

organizacije (predavanjima i posjetima industrijskim poduzećima) te ostali društveni subjekti. Ipak, pitanje odnosa prema revizionizmu i sovjetskoj proturevolucionarnoj djelatnosti nije u potpunosti nestalo 1950. godine, barem ne u okviru planova pojedinih sektora. Tijekom 1950. godine, u organizacijskoj shemi središnje stanice jača vanjsko-politička redakcija. Redovito je izvještavala o događajima na širemu planu. Uglavnom je bilo riječi o *neprijateljskoj kampanji* u drugim informbiroovskim zemljama. *Radio je Zagreb* od siječnja do travnja 1950. godine donosio komentare o mnogim vanjskopolitičkim pitanjima kao što su informbiroovski pokušaji sabotaze Petogodišnjega plana, njihove rasprave o jugoslavenskoj privrednoj politici, klevete te o borbi protiv Informbira kao borbi za socijalizam i očuvanje nezavisnosti, ali i vijesti o trgovačkom ugovoru s Velikom Britanijom te ostalim događajima na širemu vanjskom planu (npr. narodnooslobodilački ratovi u kolonijama).⁴²

Agitprop je bio svjestan prednosti, ali i nedostataka radija kao vrlo jakoga propagandnog sredstva. Radiostanice su bile „prepuštene same sebi bez kontrole i pomoći komiteta (...), organizaciono nesredjene, sa malobrojnim i politički radnim kadrom”.⁴³ Još tijekom 1949. godine kontrolirala se raspodjela i nabavka „radio-aparata, razglasnih stanica i kino-aparata”.⁴⁴ Vlast nije tajila da je, radi efektivnije i djelotvornije agitacije i propagande, nužno popuniti radiostanice politički boljim kadrom.⁴⁵ Jedinstvenost toga propagandnog sredstva (uz neizostavni tisak) bila je mogućnost širenja ideologije i izvan granica, što je bilo itekako važno i korisno. Zato se u referatu iz 1949. godine nastoji ukazati na problem neprilagođenosti programa radija tadašnjim političkim zahtjevima, posebno u borbi protiv Informbira. („To je naročito važno s obzirom na to da se sve tri stanice čuju u inostranstvu /Mađarska, Italija i Albanija/.”)⁴⁶ U skladu s time pokrenute su i emisije na češkome i mađarskome jeziku, namijenjene inozemstvu, radi širenja obrane od Informbira izvan granica. To znači da je jedan od zahtjeva vlasti za jačanjem radiofonije bila i izgradnja novoga odašiljača.

S postupnim smirivanjem napetosti oko sukoba započinje i nešto slobodniji pristup

⁴² „Radio Zagreb tretirao je slijedeća vanjska-politička pitanja tokom januara, februara, marta i aprila 1950. godine.” CK SKH, Agitprop 1945 1954, kutija 11 (6. Podaci o radu na području kulture 1945 1954), 1950, Hrvatski državni arhiv.

⁴³ *Referati za sve oblasne komitete u NRH koji su održani na seminarima po pitanju agitacije i propagande; Sektor agitacije i štampe*, 13, CK SKH, Agitprop 1945 1954, kutija 6 (3. Podaci o ideološkom odgoju 1945 1952); 14. 9. 1949, Hrvatski državni arhiv.

⁴⁴ *Plan rada za februar, mart i april*, 2, Komisija za agitaciju i štampu, CK SKH, Agitprop 1945 1954, kutija 1 (1. Rad komisije za agitaciju i propagandu 1945 1954), 1949, Hrvatski državni arhiv.

⁴⁵ Direktor je ujedno bio i član kulturno-prosvjetnoga odjeljenja, a osječkom, dubrovačkom i riječkom radijskom postajom rukovodili su Agitprop i oblasnih komiteta. Osim političkih nedostataka, radijske postaje su i poslije imale konkretnih problema: od pomanjkanja tehničkih pomagala, slabe dopisničke mreže do nedovoljne pomoći Uprave za radiodifuznu službu U: *Izvjestaj o stanju masovne agitacije na području naše Republike kroz 1949. godinu*, 12, CK SKH, Agitprop 1945 1954, kutija 1 (1. Rad komisije za agitaciju i propagandu 1945 1954), 1949, Hrvatski državni arhiv.

⁴⁶ *Ibid.*

realizacijama radijskih programa. S porastom broja pretplatnika, s modernizacijom i jačanjem radija kao medija, 1950. godine hrvatska radiofonija ulazi u tzv. *razdoblje samoupravljanja* i sigurnijega procesa otvaranja prema Zapadu.

Počeci otvaranja radija

Individualni zamah stupio je na snagu već u listopadu 1950. godine, uvođenjem emisija po željama slušatelja, a zapadnjački je utjecaj procurio najviše kroz kulturno-umjetničke i sportske emisije. Dopušten je i povratak nekadašnjim suradnicima *Hrvatskoga krugovala* ili dotada *nepoćudnim* djelima ozbiljne glazbe. Godine 1952. na *Radio Zagrebu* utemeljen je *Odsjek za studij i propagandu programa* koji je istraživao mišljenja slušatelja. Pokrenut je polumjesečnik *Radio-problemi za djelatnike radija*. Emitirana je i prva samostalna informativna emisija *Radio dnevnik* što je u svibnju 1956. godine kulminiralo prvim televizijskim emitiranjem u Hrvatskoj.⁴⁷

Radio se vratio onome prvotnome, kulturnom predznaku koji je zamijenio posvemašnju opterećenost političkim i ideološkim temama. No ne treba zaboraviti da se i pedesetih godina, uz stanovitu liberalizaciju i ideološko otvaranje, naglašavala jednopartijska vlast, a političke su emisije još uvijek zauzimale većinski dio radijskoga programa preko, još uvijek prisutnih, emisija kao što su svakodnevni *Politički komentari*, *Iz naše revolucionarne prošlosti*, *Iz bratskih republika* ili *Iz teorije klasika marksizma-lenjinizma*.⁴⁸

Širenjem televizijskih kanala, radijske su postaje počele gubiti svoju primarnu ulogu i važnost. Vizualno je prevladalo. No pojavom vrlo popularnih mobilnih tranzistora s baterijskim napajanjem i pristupačnom cijenom, radiju je vraćena stara slava. Novi glazbeni pravci zauzeli su radiopostaje, a slušanost je sve više rasla kod mlađe populacije – učenika i studenata.⁴⁹ *Rock and roll* je popratio i nešto slobodniji, kolokvijalniji govor, govor sredine, govor ulice, govor, već tada afirmiranih, DJ-a. Radio je postao osjetljiviji, okretao se određenim grupama slušatelja. Tako je npr. *Radio Luksemburg* ili, kako je predstavljan u programu, *Zvezdana postaja* ubrzo prihvatio nove glazbene trendove i predstavljao važnu internacionalnu promjenu u okviru, još uvijek politiziranoga, domaćeg radija.⁵⁰ Jedan od učinaka televizije bio je i pretvaranje radija u svojevrsni *živčani informacijski sustav* s točnim pregledima vijesti, točnim vremenom,

⁴⁷ Marina Mučalo, „Radio”, u: *Uvod u medije*, ur. Zrinjka Petruško (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk Hrvatsko sociološko društvo, 2011), 121.

⁴⁸ Nikola Vončina, *Dvanaest prevratnih godina: 1941 1953: Prilozi za povijest radija u Hrvatskoj II*. (Zagreb: Hrvatski radio, 1997), 178 179.

⁴⁹ Marina Mučalo, „Radio”, u: *Uvod u medije*, glavni ur. Zrinjka Petruško (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk Hrvatsko sociološko društvo, 2011), 121.

podacima o prometu i meteorološkim izvještajima.⁵¹ Tek 1960-ih godina pojavila se ideja o službenome osnivanju lokalnih radijskih postaja izvan sustava Radio Zagreba, još uvijek bez govora o privatnome vlasništvu. Postaje su se mogle osnivati tek u okviru društveno-političkih zajednica, radnih samoupravnih organizacija, narodnih i radnih sveučilišta ili centara za obrazovanje i kulturu i škola. Kao prva naznaka dalekosežnijih promjena uzima se 1953. godina kada je osnovan *Radio Sljeme* – prva komercijalna radijska postaja.

Transformacija radija

Politika Agitpropa trebala je biti prilagodljiva političkim promjenama, brza, djelotvorna i konkretna: „U (...) agitaciji i propagandi treba uvek uočiti ono, što je za celu zemlju u datoj situaciji najvažnije, šta je glavni momenat i kako to da se primeni i razradi u pokrajini ili mestu.”⁵²

Politička prilagodljivost Agitpropa nije zaobišla kulturu i umjetnost, a ni radijske postaje na području NR Hrvatske. Radio je prepoznat kao instrument političke moći. Prijeko potrebna bila je radikalna politizacija radijskih programa. *Radio Zagreb* bio je ispunjen obavijesno-političkim emisijama i višesatnim političkim monolozima o zadaćama i planovima nove države i njezinu oporavku, uz istaknuto mjesto Partije i partijskih aktivnosti.⁵³ Trebao je popratiti sve što se zbivalo na unutarnjemu i vanjskomu planu države. Funkcionirao je kao automatizirani prenositelj i *provoditelj* političke misli i političkih zapovijedi, i to upravo u prvih nekoliko godina postojanja *Druge Jugoslavije* kada je trebalo konsolidirati novu vlast, a samo nekoliko godina kasnije i obraniti njezin ugled. Radio je u sebi stopio dvije funkcije – funkciju sredstva informiranja, ali i propagande. Time je potvrdio svoju visoku poziciju na ljestvici vodećih medija (uz tisak). Stoga se puno ulagalo i u razvoj radiofonije. Kao i čitav državni sustav, i nametnuta politika radija bila je primjer paradoksalnoga svijeta: poticanje

50 Europska komercijalna radijska postaja Radio Luksemburg najpoznatija je po programu na engleskome jeziku koji je emitirala 1933–1992. Ponudila je komercijalni program zabavnoga tipa i ubrzo postigla veliki uspjeh. Postaja je prestala djelovati 1939, uoči Drugoga svjetskog rata, a 1944–1945. vodila ju je američka vojska. Najveću je popularnost stekla nakon što je 1951. počela emitirati engleski program na srednjem valu dužine 208 MHz. Velik je utjecaj imala na razvoj popularne glazbe, osobito *rock and roll*-a i glazbene industrije uopće. Pojavom piratskih radijskih postaja u Velikoj Britaniji sredinom 1960. i pokretanjem BBC-eva zabavnoga radijskog programa (Radio 1) 1967, slušanost je počela opadati. Emitiranje je prekinuto 1992. godine. Radio Luksemburg ponovno je pokrenut 2005. kao eksperimentalni program i uz uporabu digitalne tehnologije. U: Božidar Novak, ur., *Leksikon radija i televizije* (Zagreb: Masmmedia Hrvatska radiotelevizija, 2006), 351.

51 Marshall McLuhan, *Razumijevanje medija* (Zagreb: Golden marketing Tehnička knjiga, 2008), 264.

52 *O reorganizaciji agitacije i propagande*, 3 4, CKSKH, Agitprop 1945–1954., kutija 1 (1. Rad komisije za agitaciju i propagandu 1945–1954.), bez datuma, Hrvatski državni arhiv.

53 Marina Mučalo, „Radio“, u: *Uvod u medije*, glavni ur. Zrinjka Petruško (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk Hrvatsko sociološko društvo, 2011), 120.

stvaralaštva ili slobode mišljenja, ali ipak onoga koje je kontrolirano i ograničeno, u unaprijed zacrtanim i isključivim okvirima marksizma-lenjinizma i nove kulturne politike – socijalističkoga realizma. Uz to, radio se nalazio u specifičnom položaju. Kao sredstvo *praktičnoga informiranja*, upao je u mrežu stalne partijske kontrole. Naizgled pozitivna težnja za razvojem radiofonije značila je zapravo njezinu ograničenost, a stalne partijske kritike onemogućile su i njezin mogući, širi razvoj. Puno je proturječja: od istodobne kritike i prisutnosti kritiziranoga do mnogih drugih nelogičnosti i nerazrađenih taktiziranja Partije i Agitpropa.

Na kraju se korisno osvrnuti na tezu postavljenu u uvodnome dijelu rada. O kojemu stupnju *kolektivne zaslijepljenosti* uopće možemo govoriti? Razina uspješnosti propagande dolazi na red kada se npr. pokušava odgovoriti na pitanje opće zastupljenosti radijskih prijaimnika ili pretplatnika na pojedine političke novine u obiteljima. To pitanje za sobom povlači i prisutnost *zabranjenih* tema ili *nepodobne* zapadnjačke glazbe, očigledno prisutne na radijskim programima. Nepravilna distribucija radijskih prijaimnika na čitavom teritoriju NR Hrvatske, poteškoće s kontrolom svih radijskih postaja, slaba organizacija i manjkavosti u radijskim programima, shvaćanju i realizaciji zadataka nakon sukoba sa SSSR-om 1948. godine problemi su koji su se javili, prije svega, kao posljedica nesnalaženja viših političkih instanci, a zatim i samih radijskih postaja. Čak i kada je riječ o psihološkome učinku radija na pojedinca, pogrešno je sa sigurnošću tvrditi da je bila riječ o *kolektivnoj zaslijepljenosti*. Kao što ne možemo uskratiti moć politici i ideologiji, tako ne možemo ni svakoga pojedinca lišiti moći rasuđivanja i slobode mišljenja, bila ona javno ili privatno iskazana. Ono što je bilo nametnuto, u većini slučajeva nije odgovaralo zbilji. Balansiranje između dvaju blokova od 1948. godine i postupno približavanje zapadnome predstavljaju samo uvod u promjene što su nastupile pedesetih godina, a koje su s vremenom rasteretile radio od slijepoga služenja politici.

Literatura

Hrvatski državni arhiv. Fond Centralni komitet Saveza Komunističke Hrvatske. Agitprop 1945–1954, kutije 1, 8, 6, 11.

Kašić, Biljana. „Partijnost i socrealizam: Pogled na kulturu 1945–1950”, *Naše teme* 33 (1989): 2700–2709.

Klaić, Bratoljub. *Rječnik stranih riječi: Tuđice i posuđenice*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.

Knezović, Zlata. „Obilježja boljševizacije hrvatske kulture (1945–1947.)”. *Časopis za suvremenu povijest* 24, br. 1 (1992): 101–133.

McLuhan, Marshall. *Razumijevanje medija*. Zagreb: Golden marketing–Tehnička knjiga, 2008.

Mučalo, Marina. „Radio“. U: *Uvod u medije*, ur. Zrinjka Petruško, 109–141. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk–Hrvatsko sociološko društvo, 2011.

Novak, Božidar, ur. *Leksikon radija i televizije*. Zagreb: Masmedia–Hrvatska radiotelevizija, 2006.

Vončina, Nikola. *Dvanaest prevratnih godina: 1941–1953: Prilozi za povijest radija u Hrvatskoj II*. Zagreb: Hrvatski radio, 1997.

Zgrabljčić-Rotar, Nada. *Radio – mit i informacija, dijalog i demokracija*. Zagreb: Golden marketing–Tehnička knjiga, 2007.